

FIKİH USULÜ İNCELEMELERİ

İbrahim Kâfi Dönmez

İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr.

İzmir Ödemiş'te 1951 yılında doğdu. 1974'te İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü ve 1976'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Doktorasını Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde "İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrıntıları" başlıklı teziyle 1981'de tamamladı. 1977'de İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne asistan olarak intisap etti ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne dönüşen bu kurumdaki öğretim üyeliği görevini, emekli olduğu 2010 yılına kadar sürdürdü. 1994-1997 yılları arasında aynı fakültede dekan olarak görev yaptı. 1996'da Marmara Üniversitesi'ni temsilen Üniversitelerarası Kurul üyeliğine seçildi. Dekanlık görevinden ayrılınca bu görevini kendi isteğiyle bıraktı. 1983-1986 yılları arasında Cezayir Üniversitesi, Emîr Abdülkadir Üniversitesi ve Annabe Üniversitesi'nde; 1997-1998 öğretim yılında Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi'nde; 2009-2010 öğretim yılında Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak görev yaptı. Başlangıcından itibaren *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin fıkıh ilim heyetinde yer alan müellif, uzun süre bu heyetin başkanlığını yürüttü ve İSAM Yönetim Kurulu üyesi olarak görev yaptı. İslâm İşbirliği Teşkilâtı'na bağlı Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi toplantılarına uzman ve Türkiye'yi temsilen üye olarak katıldı. Evli ve üç çocuk babası olan Dönmez, 2010 yılında kurulan İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nin kurucu rektörü olup halen bu görevini sürdürmektedir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 724
İSAM Yayınları 156
İlmî Araştırmalar Dizisi 67
© Her hakkı mahfuzdur.

FIKİH USULÜ İNCELEMELERİ

İbrahim Kâfi Dönmez

Editör: Tuncay Başoğlu

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayın@isam.org.tr

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 14.02.2014 gün ve 2014/03 sayılı
kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Nisan 2014
İkinci Basım: Temmuz 2018
ISBN 978-605-81618-8-7

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. Alnteri Bulvarı 1256. Sokak No. 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@diyanetvakfiyayin.com.tr
Sertifika No. 15402

Dönmez, İbrahim Kâfi

Fıkıh usulü incelemeleri / İbrahim Kâfi Dönmez ; editör Tuncay Başoğlu.
- 2. bs. - Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

534 s. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 724. İSAM Yayınları; 156.
İlmî Araştırmalar Dizisi; 67)

Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-81618-8-7

FIKİH USULÜ*

Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve İşlevi

Fıkıh usulü, İslâm bilginlerinin fikhî sonuçlara ulaşırken dayanak olarak kullanılacak kaynakları ve izlenecek yöntemleri belirlemek üzere oluşturduğu ilmî disiplinin adıdır. *Fıkıh*, dinî-hukukî nitelikteki hayat olaylarını kuşatan, kişinin hukuk alanına giren ilişkilerinin yanı sıra Allah'a karşı vecibelerini de inceleyen bir bilim dalı olduğu için bu konularda hükme ulaşacak fakihin kaynak ve yöntem bilgisi mahiyetindeki fıkıh usulü İslâmî ilimler içinde çok önemli bir yer tutar.

Fıkıh usulünün temel amacı ictehad faaliyetinin tutarlılığını denetlemektir. Dolayısıyla bu bilim dalında yer alan incelemelerin özünü, geçerli ve tutarlı bir ictehad faaliyetinin felsefî temelinin, sınırlarının ve metodolojisinin belirlenmesi oluşturur. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte, ictehad yoluyla ulaşılan sonuçların vahiy tarafından denetlenmesi imkânı ortadan kalktığı için sahâbe âlimlerinin dinî-hukukî nitelikteki olaylar hakkında ortaya koydukları farklı kanaatlerden hangisinin esas alınması gerektiğini belirleyen bir merci yoktu ve bu konudaki temel kabule göre her ictehad teorik planda saygınlığını koruyordu. Uygulamada ise bunlardan birinin esas alınması kaçınılmaz olduğundan, bireyler kendi dinî yaşantılarında genellikle yaşadığı yerin önde gelen bilginlerinin görüşlerine uyuyor, toplumu ilgilendiren konularda ise kamu otoritelerince bir tercih yapıyordu.

.....

* Bu makale daha önce *İslâm'a Giriş-Evrensel Mesajlar* içinde (der. Mehmet Paçacı, Ankara 2008, s. 134-149) yayımlanmıştır (ed.n.).

Yöneticiler bu tercihin sağlıklı olması açısından, önemli gördükleri konularda sık sık istişarelerde bulunuyorlardı. Şûra ilke ve kuralları çerçevesinde yürütülen bu görüşmeler sonunda ulaşılan sonuç, çoğu zaman katılanların fikir birliğine dayandığından daha sonra geliştirilen terminolojiye göre bir tür “icmâ” niteliği kazanıyordu.

İslâm coğrafyasının genişlemesine paralel olarak dinî-hukukî alanla ilgili ameli sorunlarda nitelik ve nicelik yönünden büyük bir artış ve çeşitlilik meydana gelmesi doğal idi. Zira müslümanlar her geçen gün yeni kültür ve medeniyet çevrelerine açılıyor, hatta bu çevrelerin insanlarıyla günlük hayatı paylaşmak durumunda kalıyorlardı. Vahye dayalı bildirim son bulması yanında hayat olaylarının böyle bir artış ve çeşitlilik göstermesi ictihad faaliyetinin yeni bir ivme kazanmasını kaçınılmaz kılmıştı. Bu şartlar altında bütün meselelerde fikir birliği sağlanması bir yana bunların şûra konusu yapılması bile mümkün değildi. Ehli tarafından ve yerinde yapılan ictihadlar saygın kabul edildiğinden görüş farklılıklarının çokluğu toplumda bir rahatsızlık meydana getirmiyordu. Uygulamada da hukuk güvenliği açısından önemli sıkıntılar yaşanmıyordu. Yine bu dönemde ictihadların dayanaklarının açıklanmasına ve farklı görüş sahiplerinin kendi haklılıklarını ortaya koymasına imkân verecek düzenli müzakere ortamları henüz oluşmadığından, sahâbe arasında zaman zaman bu yönde sınırlı tartışmalar olsa da pratik sonuçla ilgili tercihten sonra o meseleye ilişkin bir teorik inceleme çalışması başlamıyordu. Zira Resûlullah'ın mektebinde yetişmiş olmanın sahâbeye kazandırdığı özellikler böyle bir yönelişi gerekli kılmadığı gibi pratik hayatın icapları ve akışı henüz bu tür bir çalışmaya imkân da vermiyordu.

Buna karşılık İslâmiyet'i öğretmek üzere değişik bölgelere yayılmış bulunan âlim sahâbiler bir yandan geniş kitleleri genel biçimde aydınlatırken diğer yandan da zamanlarının büyük kısmını kendilerinden ilim almaya çalışan öğrenci gruplarına ayırıyor ve onlara özel bir eğitim veriyordu. Böylece Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları hakkında kısmen farklı bilgilere ve *nasların* (Kur'an ve Sünnet'teki ifadeler) yorumlanması konusunda farklı eğilim ve anlayışlara sahip ilim halkaları oluşuyordu. Bunlar, kısa bir süre sonra belirginleşecek olan entelektüel odak noktalarının da habercisiydi.

Fikhî meseleleri çözüme bağlarken dayanılacak ana kaynakların Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti olduğu hususunda

baştan beri bir görüş ayrılığı bulunmuyordu. Kur'an'ın Resulullah'ın sağlığında titiz bir biçimde yazıya geçirilmesi, ilk halife Hz. Ebû Bekir döneminde uzmanlardan oluşan bir komisyon tarafından bir mushaf haline getirilmesi (*cem'*) ve üçüncü halife Hz. Osman döneminde yine uzman bir komisyon mârifetiyle- Resûl-i Ekrem'den işitilmiş okunuş biçimlerine (*kıraat*) imkân verecek, böyle olmayanları ise devre dışı bırakacak mushaf çoğaltma (*istinsah*) çalışmasının gerçekleştirilmesiyle bütün bölgelerde İslâm ümmetinin üzerinde birleştiği mushafların esas alınması, bu kaynağın tanımı ve sınırlandırılması konusunda ciddi ihtilaflar yaşanmasını önlemişti. İkinci ana kaynağın tanımı ve sınırlandırılması ise geniş zamana yayıldığından, Hz. Peygamber'e nispet edilen söz ve uygulamalara ilişkin rivayetlerin sağlamlığı (sünnet malzemesinin sıhhati) konusu, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde fikhî hükümlerin kaynakları açısından önemli bir sorun teşkil etmişti. Medine'de bulunan sahâbe âlimleri de Hz. Peygamber'e atfen yapılan rivayetlerin tereddüt uyandırması halinde bunların kabulü konusunda belirli kriterlere başvurarak ayıklamalar yapmış olmakla beraber, hadis uydurma hareketinin de etkisiyle Resûlullah'ın yaşadığı Hicaz bölgesinin uzağında kalan Irak bölgesindeki âlimlerin hadis rivayetlerine karşı daha temkinli davranması bu konuda özel bir tavrın gelişmesine zemin hazırlamıştı.

Sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde dinî meselelerle ilgili kaynak ve yöntem bilgisi konusunda oluşan farklı anlayış ve eğilimler, coğrafi adlandırmayla daha çok *Hicâziyyûn* ve *Irâkiyyûn*, soyut bir nitelemeyle *ehl-i hadîs* (*ehl-i eser*) ve *ehl-i re'y* şeklinde anılır. Bu konuda iki ana çizgiyi ifade eden bu isimlendirmelerin fıkhîdeki tavırla sınırlı olmaması bir yana, anılan gruplara nispet edilen bilginler de rivayete veya re'ye (aklî muhakeme) önem verme derecesi bakımından aynı anlayışa sahip değildi.

Tâbiîn döneminde, bütün zamanını ilim öğrenme ve öğretme yanında benimsenen veya karşı çıkılan görüşlerin temellerini teorik incelemelere tâbi tutmaya ayıran ilim halkaları oluşunca fikhî hükümlere dayanak kılınan rivayetlerin ve iki ana kaynaktan sonuç çıkarmada izlenen yöntemlerin sorgulanması süreci hızlanmış ve bu konuda düzenli çalışmalar yapanların sayısı artmış bulunuyordu. Bir başka anlatımla bir yandan farklı eğilimler etrafında beliren ekolleşme kısa bir süre sonra "fıkıh mezhebi" diye anılacak fikrî ve tatbikî

birikimin temellerini oluştururken diğer yandan da bu birikimin sağlıklı bir dokuya sahip olup olmadığını test etmeye imkân veren akademik tartışma ortamları geliyordu. Kaynak telakkisi ve metotların hesabını sorma ve hesabını vermeyi hızlandıran bu tartışmalar aynı zamanda savunulan düşünce tarzının sağlamasını yapmaya, dolayısıyla bunların perçinlenmesine imkân hazırlıyordu.

Sözü edilen entelektüel odak noktaları etrafında meydana gelen kümeleşmeler, mensubiyet duygu ve düşüncesinin de desteğiyle belirli bir fakihe nispetle anılmaya başladı. Bu, *fıkıh mezheplerinin oluşması* demektir. Fakat uygulamada bunlardan hangisinin esas alınacağı meselesi ciddi bir boyut kazanmıştı. Özellikle hukukî ihtilâfların çözülmesinde hukuk birliğine duyulan ihtiyaç her geçen gün artıyordu. Hukuk birliğinin en çok göze çarpan pratik sonucu hukuk güvenliğine katkı sağlaması olmakla birlikte bunun temelinde tutarlılık arayışının bulunduğu dikkate alınırsa bireylerin dinî yaşantılarını düzenlemeleri konusunda da aynı arayışın önem taşıması tabii idi. Bu kritik dönemde belirli görüşlerin kanunlaştırılması yoluyla hukuk birliğinin sağlanması teklif ve teşebbüsleri olmuşsa da sonuçta bu ihtiyaç, mezheplerin yerleşmesi yoluyla karşılanmış oldu. Böylece icihad faaliyetinin kaynak ve metotlarının sorgulanması ve hesabının verilmesine ilişkin tartışmalar, öncesine nispetle daha belirgin hâle gelmiş bulunan fıkıh çevreleri arasında cereyan eder hâle geldi. Bu bloklaşmada iki temel bakış açısı ön plana çıktı:

1. Tutarlılığı, mezhebin ulaştığı pratik sonuçlara (*fürû*) dayalı olarak ispat etme anlayışı.

2. Mezhebin ulaştığı pratik sonuçlardan hareket etmeksizin soyut kurallar (*usul*) koyma anlayışı.

Birinci anlayışın temsilcisi olan Hanefî usul âlimleri kendi mezhep imamlarının ulaştığı fikhî sonuçların belli bir fikrî örgüye sahip olduğu tezini ispat için bunların iç tutarlılığını gösterecek kurallar belirlemeye çalışıyor, sonra da bunları *fürû* örnekleriyle açıklıyordu. Usul kurallarının belirlenmesinde tümevarım yolunu izleyen bu metoda *fukaha* veya *Hanefiyye metodu* dendi. İkinci anlayışa sahip olan usul çevresi, usul kaidelerinin mezhep çözümlerinden bağımsız olarak aklî ve naklî deliller ışığında konması gerektiğini savunuyordu. Tümdengelim yolunu izleyen bu metod ise kelâmcı bakışını temsil ettiğinden *mütekellimîn metodu* olarak anıldığı gibi

daha çok Şâfiî âlimlerin benimsemesi sebebiyle *Şâfiyye metodu* olarak da tanındı.

Usûl eserlerinin kaleme alınmasında böyle temel bir yaklaşım farklılığı olsa da belli sebeplerle artık icthad faaliyeti doğrudan ana kaynakların değil mezhebin anlaşılması ve yorumlanması istikametine geliştiğinden yeni fikhî meselelere çözüm üretme konusunda iki çevrenin de yerleşik mezhebi esas alma noktasında birleştiği görülür. Böylece, varlığı ve ortaya çıkışı hüküm kaynaklarının ve bunlardan hüküm elde ederken izlenecek metotların belirlenmesi, dolayısıyla icthadın tutarlılığının denetlenmesi amacıyla izah edilebilecek olan fıkıh usulü, teorik olarak aynı çerçevede kalsa da fûrû alanındaki gelişmelerden fazlaca yararlanmaya imkân vermeyen bir sürece girmiş oldu. Fıkıh usulü düşünce sistemine siyasî şartların etkisi meselesi ise konunun farklı bir boyutunu oluşturur.¹ Öte yandan, yakın geçmişte ve günümüzde, fıkıh usulünün mevcut şekliyle müslümanların fikhî sorunları için çözüm üretmeye elverişli olmadığını, dolayısıyla fıkıh usulünün yenilenmesi hatta yeniden oluşturulması gerektiğini savunan yazarların görüşleri bu alandaki tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Ancak bu tartışmaların konuyla yakın ilgisi bulunan veya ilişkilendirilen -İslâm'ın ana kaynaklarının mahiyeti, din-hukuk ilişkisi, dil felsefesinden ve farklı kültürlerdeki yorum yöntemlerinden yararlanılması gibi- hususlara kayması yahut bunlar üzerinde yoğunlaşması kaçınılmaz olmuştur.²

Fıkıh Usulünün Tanımı

Fıkıh usulü (*usûlü'l-fikh*) iki kelimededen oluşan bir isim tamlamasıdır. Bu terkipte tamlayan konumundaki “usûl” kelimesi “asl”ın çoğulu olup kök, temel, esas, kaide gibi anlamlara gelir. Kökler ve temeller anlamına göre yorumlanırsa fıkıh usulünün, fikhin dayandığı delilleri (bu delillere toplu bakış: “el-edilletü'l-icmâliyye”) ifade ettiği söylenebilir. “Usûl” kelimesi ilmî bir disipline izâfetle kullanıldığında

1 Bu konuda geniş bir inceleme için bk. Abdülmecîd es-Sagîr, *el-Fikrû'l-usûli ve işkâliyyetü's-sultati'l-ilmîyye fi'l-İslâm*, Beyrut 1415/1994.

2 Fıkıh usulünün yenilenmesiyle ilgili görüş ve tartışmalara toplu bir bakış için bk. Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usulünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkarıldığı Tartışmalar* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.

o bilim dalının metodolojisinin kastedildiği dikkate alınırsa fıkıh usulünün de “fıkhın metodolojisi” olarak tanıtılması mümkündür. “Müctehidin fıkhî hükümlere ulaşmasını sağlayan kurallar” şeklindeki kısa *fıkıh usulü* tanımı izah edilirken buradaki “kavâid” kelimesiyle, gerek kaynakların gerekse bunlardan sağlıklı sonuçlar çıkarma metodlarının belirlenmesine ilişkin kuralların kastedildiği belirtilir. Bazı tanımlarda ise “icmâlî deliller” unsuruna özel olarak yer verilir.

Fürû'l-fıkıh ile (kısaca *fıkıh*) *usulü'l-fıkıh* arasındaki ilişkiyi ve aralarındaki konu farklılığını belirlemede *delil* kavramı merkezî bir role sahiptir. Bu kavramın “araştırılan bir sonuca sağlıklı bir yoldan ulaşmayı sağlayan vasıta” olarak ifade edilebilecek olan genel terim anlamı esas alındığında, fıkhîta değişik delil türlerinden söz edilebilirse de³ burada inceleme konusu olanlar “meşruiyet delilleri”dir. Fakat meşruiyet delillerini de iki farklı bakış açısına göre ele almak mümkündür:

a) Somut anlamıyla: Bu, delillere meseleler düzeyinde bakmayı ifade eder ve her bir fıkhî meseleyle ilgili olan deliller kastedildiğinden bunlara “el-edilletü't-tafsîliyye” denir.

b) Soyut anlamıyla: Bu, tafsîlî delillere toplu bir bakış yapılması ve türlerine göre kümelenendirilmesi demektir. Böyle bir inceleme sonucunda ortaya çıkan delil türlerine “el-edilletü'l-icmâliyye” adı verilir.

Mesela abdestin geçerliliği için başı meshetmenin farz olduğu hükmüne ulaşırken dayanılan delil Mâide sûresinin 6. âyetidir. *Meyte* (murdar) yani dinî usullere göre kesilmemiş veya avlanmamış hayvanın etini yemenin haram olması (el-Mâide 5/4) kuralına karşın denizde kendiliğinden ölmüş balığın yenmesinin helâl olduğu hükmü, “Onun suyu temiz, ölüsü helâldir” meâlindeki hadisten⁴ çıkarılmıştır. Lehine vasiyette bulunulan kişinin bir an önce vasiyet konusu malı elde edebilmek amacıyla vasiyetçisini öldürmesi halinde vasiyetten mahrum olacağına dair bir âyet veya hadis bulunmamakla beraber bu olaya çok benzeyen vârisin mûrisini öldürmesi olayı hakkında hadis⁵ bulunduğu için bu hadiste öngörülen mahrumiyet hükmü kıyas yoluyla bu olaya da aktarılır. Müşterek mülkiyete konu olan malın

••••••••••

3 Bk. Karâfi, *el-Furûk*, I, 128-129.

4 Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 41; Tirmizî, “Tahâret”, 52.

5 Ebû Dâvûd, “Diyât”, 18; Dârimî, “Ferâiz”, 41.

dönüşümlü olarak kullanılması (*mühâyee*) hakkında önceki ilâhî dinlerdeki bir uygulamaya (*şer'u men kablenâ*) Kur'an'da atıf yapılmıştır (eş-Şuarâ 26/155; el-Kamer 54/28). Bu hükmün geçerliliğini koruduğu belirtilmemekle birlikte yürürlükten kaldırıldığına dair de bir açıklama bulunmadığına göre bazı fakihlere göre bu atıf mühâyeenin müslümanlar bakımından da meşrû olduğunu gösterir.

İşte bu ve benzeri yüzlerce âyet, hadis, kıyas uygulaması, önceki ilâhî dinlere ait hükümler hep birer delildir. Fakat bunlar, fakihî ilgilendiren cüzi nitelikteki delillerdir. Bu sebepten bunlara “el-edilletü'l-cüz'iyye” veya “el-edilletü't-tafsiliyye” denir. Şu var ki bu gibi delillere dayanarak hükme ulaşmadan önce bunların kendi içinde kümelenmesi, her bir kümeye bütüncül bir bakış yapıp hangi tür delillere dayanılabileceği sorusuna ilke temelinde ve soyut nitelikte cevapların üretilmesi, bir başka anlatımla, fikhî konularda kendisine dayanılabilecek delillerin türlerinin belirlenmesi ve her bir türün teorisinin ortaya konması gerekir. İşte bu anlamıyla delillere “el-edilletü'l-icmâliyye” adı verilir ve bunların incelenmesini fikhî usulü üstlenmiştir. Mesela değişik fikhî meselelerin hükmünü belirlerken belirli hadislere dayanmadan önce fakihin hadislerin bütünü (*sünnet*) hakkında genel bir anlayışa sahip olması gerekir. Fikhî usulü, bu konudaki anlayışların teorik ifadeye kavuşturulması demektir.

Sözgelimi fikhî usulünde önce -somut olaylarla ilgili belirli hadislerden bağımsız biçimde- soyut olarak sünnetin tanımı yapılır, bu delilin mahiyeti ve kapsamı belirlenir, hüccet değerini nereden aldığı açıklanır, değişik açılardan çeşitleri incelenir; fikhî hükümlere dayanak kılınabilecek sünnet malzemesinde bulunması gereken şartlar tahlil edilir, her bir hadis türünün sağladığı bilgi değeri tespit edilir. Yine muayyen fikhî meselelerin çözümü için kıyas işlemine başvurmadan önce fakihin, kıyasın muteber bir istidlâl yöntemi sayılıp sayılmayacağına dair temel bir yaklaşımının bulunması gerekir. Fikhî usulü bu konudaki yaklaşımların teorik ifadeye kavuşturulmasını üstlenir. Söz gelimi, fikhî usulünde önce soyut olarak kıyasın tanımı yapılır ve mahiyeti belirlenir, hüccet değerini nereden aldığı tartışılır, unsurları ve geçerlilik şartları incelenir, sağladığı bilgi değeri tespit edilir.

Bununla birlikte *el-edilletü'l-icmâliyye* kavramını tafsilî delillere uygulanacak fikhî usulü kaideleri şeklinde açıklayanlar da vardır. Bu anlayışa göre meselâ “Namazı kılınız”, “Zekâtı veriniz” meâlindeki

âyetler, değindiği konuya ilişkin tafsili birer delildir, fakat bu tür delillere dayanılarak çıkarılacak sonuçların tutarlı olması için -fakihin zihninde- belirli kuralların bulunması gerekir. Fıkıh usulü, bu kuralları teorik ifadeye kavuşturmakta, meselâ “Talep (emir) içeren sîgalar, aksine karîne bulunmadıkça vücûb ifade eder” kaidesini ortaya koymaktadır. İşte bu kaide “icmâlî bir delil”dir. Fakih baştan kabul ettiği bu icmâlî delili (soyut kuralı) tafsili delillere (somut durumlar) uygulayarak mesafe alırsa tutarlı sonuçlara ulaşmış olur. Şöyle ki fakihin bu kaideyi peşinen kabul etmesi durumunda talep sîgası içeren ifadelerden hep vücûb sonucunu çıkarması, vücûb sonucuna ulaşmıyorsa o ifadeyi bu anlamın dışına çıkaran ikna edici bir karîne göstermesi gerekir. Meselâ yukarıda zikredilen âyetlerden namazın ve zekâtın farz olduğu sonucu çıkmakta, aksine bir karîne de bulunmadığı için farklı bir hüküm söz konusu olmamaktadır. Buna karşılık “Ey iman edenler! Belirli bir süre için bir borç ilişkisi kurduğunuzda onu yazıya geçirin” (el-Bakara 2/282) meâlindeki âyet de emir sîgası içerdiğinden bu usul kaidesi uygulandığında her türlü borç ilişkisinin yazıya geçirilmesinin farz olduğu sonucuna ulaşılmakta, ama burada kesin bir talep değil tavsiye anlamı bulunduğu dair başka karîneler de var olduğu için buradan mendubluk hükmüne ulaşılmaktadır.

Fıkıh Usulünün Konuları

Fıkıh usulünün ana konuları, fikhî sonuçlara ulaşmada dayanılacak kaynakların ve izlenecek metotların belirlenmesidir. Fıkıh ve usûl-i fikhin ortak amacı şer’î hükme ulaşmak olduğundan *hüküm* kavramı ve bununla ilgili bazı temel meseleler de fıkıh usulünün konuları arasına dahil edilmiş, bunun yanı sıra hüküm çıkarma işini gerçekleştirecek müctehidde aranacak şartları incelemek üzere icthad ve taklit bahsi de eklenmiştir. Gazzâlî (ö. 505/1111), fıkıh usulünün sistematüğini şöyle bir kurguya dayandırır: Fıkıh faaliyetinin hedefi şer’î hüküm olduğuna göre bunu “semere” (ürün) olarak adlandırabiliriz. Ürün elde edebilmek için ürün verecek kaynağa ihtiyaç olduğuna göre hükümlerin dayandırıldığı delilleri “müsmir” (üretim kaynağı) olarak düşünmek gerekir. Sağlıklı ürün elde etmek için uygun metotlara ihtiyaç vardır. Şu halde hüküm çıkarma yöntemlerini de “turuku’l-istismâr” (üretim metotları) olarak anabiliriz.

Belirlenen kaynaklardan makbul metotlarla ürün elde edebilmek için bir de ürünü elde edecek kişiye (*müstesmir*) ihtiyaç vardır ki o da müctehiddir. Müctehidin kim olduğunu ortaya koymak üzere de ictihad ve taklit kavramlarının incelenmesi gerekir. Böylece fıkıh usulünün konuları dört bölüm altında toplanabilir: **1.** Edilletü'l-ahkâm (şer'î deliller), **2.** Hüküm teorisi, **3.** Hüküm çıkarma metotları, **4.** İctihad ve taklit.⁶

1. Edilletü'l-ahkâm

Bu dört bölümden ilki, esasen fıkıhın kaynaklarına ayrılmış olmakla beraber *meşruiyet delili* sayılan fakat mahiyeti bakımından *kaynak* özelliği taşımayan deliller de genellikle bu bölümde incelenir. Bir başka anlatımla “edilletü'l-ahkâm”, kitap gibi *ana kaynakların* yanı sıra, şer'u men kablenâ gibi *tâli kaynaklar* ile tâli kaynak görevi üstlenen kıyas gibi *metotları* ve sedd-i zerâyi' gibi *prensipleri* topluca ifade eden bir başlık olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte meselâ Gazzâlî, metot özelliği çok açık bir delil olan kıyasın “turuku istinbâti'l-ahkâm” (hüküm çıkarma metotları) bölümünde ele alınması gerektiğini savunur.⁷ Kaynaklar bölümünde ele alınması gerektiği tartışmasız kabul edilen deliller ise kitap, sünnet ve icmâdır.

a) Kitap

Fıkıh usulü eserlerinde kitap (Kur'an-ı Kerîm) delilinin mevzukiyeti (otantisite) ve sınırlandırılması üzerinde fazlaca durulmaz. Çünkü kitabın sübütunun kesinliği hususunda fikir birliği bulunduğu gibi kitap tanımına nelerin dahil olup nelerin dâhil olmadığı hususunda da hemen hemen hiç görüş ayrılığı yoktur. Esasen Kur'an-ı Kerîm'in mevzukiyeti meselesi Kur'an tarihinin konusudur. Kitabın sınırlandırılması kapsamında düşünülebilecek başlıca meseleler ise şunlardır: Mütevâtir olmayan kıraatlerin kaynak değerine sahip olup olamayacağı, Kur'an'ın lafzı ve mânasıyla birlikte mi yoksa sırf mânasıyla mı Kur'an sayılacağı, sûrelerin başlarında bulunan besmelelerin ayrı birer âyet kabul edilip edilmeyeceği. Bu bakış açısıyla sınırlı usul eserlerinde kitap bahsinin hacmi oldukça dar ise de Kur'an'ın *mu'ciz*

6 Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 7-9.

7 Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 7, 9, 315-316; II, 228 vd.

olma özelliği üzerinde duran eserlerde hacim nispeten genişlemektedir. Öte yandan Kitap ile Sünnet arasında ortak bahis olan yorum konusu bazı eserlerde kitap delili incelenirken işlendiğinden, bunlarda en geniş hacmin kitap başlığına ayrıldığı söylenebilir.

b) Sünnet

Gerek sıhhati gerekse sınırlandırılması hususunda yaklaşım farklılıkları bulunduğundan sünnet delili, fıkıh usulü eserlerinde değişik yönleriyle incelenmiştir.

c) İcmâ

Müctehidlerin dinî bir meselenin hükmü üzerindeki fikir birliğini ifade eden *icmâ* delili üzerinde fıkıh usulü eserlerinde geniş biçimde durulur. İcmâın şartları vb. hususlardaki ayrıntılı tartışmalar konunun aşırı teorik bir zeminde ele alındığı izlenimini verse de bunların genelinden, bir yandan icmâ iddialarının ictihad hürriyetini kısıtlayıcı bir boyut kazandığı diğer yandan da ictihad faaliyetinin Resûlullah zamanından itibaren müslümanların, üzerinde birleştiği temel dinî hükümleri değiştirebilecek sınırlara uzanmasını önlemeyi hedeflediği sonucuna ulaşılabilmektedir. Buna göre teorik olarak herhangi bir zamanda bütün müctehidlerin dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği ettiğinin bilinmesi halinde, bütün ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceği esasına binaen bu hükmün bağlayıcı sayılması gerekir. Fakat sahâbe döneminden sonra pratikte böyle bir fikir birliğinin gerçekleşebileceği -bütün bilginlerce- kabul edilmediğinden, herkesin üzerinde birleştiği icmâ örneklerinin bu dönemde, hakkında hiçbir farklılık bilinmeyen (öğle namazının dört rek'at olduğu, şarabın haramlığı gibi) dinî hükümlerle sınırlı olması sonucunu doğurmuştur.

Esasen Kitap ve Sünnet'te dayanağı bulunan bu hükümler icmâ delili ile pekişmekte ve amelî hükümler alanının değişmezlerini ifade etmektedir. Bu yönüyle icmâ ilk bakışta pratik sonucu çok sınırlı hatta -zaten naslarla belirlenmiş hükümler söz konusu olduğundan- özel işlevi olmayan bir delil gibi görünse de gerçekte, ictihad hürriyetinin amacını aşarak alanının dışına taşması tehlikesini önleyen yani dinin değişmezlerini güvence altına alan bir kurum işlevi görmektedir. Öte yandan icmâ teorisi üzerindeki farklılıklar sebebiyle veya

fikir birliğinin belirli mezhep bilginleriyle sınırlı olduğu durumlarda bütün ümmetin icması olarak nitelenemeyecek fakat o çevre için özel bir önemi haiz icmâ örnekleri de vardır. Meselâ bir veya birkaç bilginin, dinî bir mesele hakkındaki ictihadını açıklayıp diğerlerinin -bu sonucu kabul ettiği anlamı çıkarılabilecek şekilde- sükût etmeleri yoluyla da icmânın gerçekleşeceğini kabul edenlere göre, her dönemde yeni icmâ örnekleri oluşabilir.

Özellikle son iki asırda icmâ müessesesini işlevsel hale getirme (meselâ yeni çıkan veya hakkında farklı görüşler bulunan meseleler hakkında İslâm dünyasındaki bilginlerin çoğunluğunca uygun görülen çözümleri belirleyecek bir fıkıh akademisi kurulması) yönünde yapılan bazı çağrılar ise daha çok çoğunluğun görüşünü yansıtacak kurumsal çalışmaların gerçekleştirilmesi temennisi şeklinde anlamak uygun olur. İcmân cemaat (topluluğa uyma) fikriyle olan yakın ilişkisi sebebiyle, bu yaklaşımların *icmâ* kavramından hareket etmeleri mâkul sayılabilirse de ulaşılabilecek sonuçların teknik anlamda icmâ olarak nitelenemeyeceği açıktır.

d) Kitap Sünnet ve İcmâ Dışındaki Deliller

Fıkıh usulü eserlerinde Kitap ve Sünnet'teki açıklamalar *nas* terimiyle ifade edilir. İctihada ve kıyas gibi ictihad yöntemlerine duyulan ihtiyacı belirtmek üzere nasların sınırlı, olayların ise sınırsız olduğuna dikkat çekilir. Genellikle kabul gören bu anlayışın pratik sonucu, yeni olaylarla hükmü naslarda açıklanmış olaylar arasında benzerlik kurarak yeni meseleler için fikhî çözümler üretmektir. Bu konuda çoğunluğun en güvenli bulduğu yol, hükmü bilinen olay ile yeni olay arasında "illet" adı verilen bir gerekçe birliğinin tespit edilebilmesidir. Bu durumda yapılan işlemin adı, -fıkıh usulünde ele alındığı anlamıyla- "kıyas"tır. Fakat bu tür durumlar sınırlı olduğu için yeni olaylarla naslar arasında -daha sonraları fıkıh usulü eserlerinde sıkı şartlara bağlanan- kıyas işleminin çerçevesini aşan bağlar kurulması kaçınılmazdır. İşte İmam Şâfiî gibi âlimler bunları da yani olayın bir şekilde nastaki/naslardaki düzenlemelere bağlanması halini de *kıyas* terimiyle ifade etmiştir. Hatta fıkıh literatüründeki kullanımlarda *nassın* yorumu kapsamında sayılabilecek ictihad örneklerinin de *kıyas* kavramıyla belirtildiği durumlar az değildir.

Kıyasın illet bağıyla, tikelden tikele geçişi sağlayan işlem için kullanılması yanında, illet bağı düzeyinde olmasa da hükmü bilinen olay ile yeni olay arasında fikhî muhakeme açısından tatminkâr sayılabilecek benzerlikler kurulması, “nasların genelinden çıkan anlam”, “genel fıkıh kuralı”, hatta “mezhep içinde yerleşik kural ve anlayış” gibi mânaları ifade eden geniş kapsamlı bir kavram olması sebebiyle nelerin kıyas dışında kalmış sayılacağı, dolaısıyla kıyas dışındaki hüküm çıkarma metotlarının adları asırlar boyu süren tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmaların ayrıntıları bir yana bırakılacak olursa nasların yorumu ve dar anlamıyla kıyas sınırlarını aşan yani fikhin genel prensiplerine dayanan ictihad yönteminin adı “istislâh”tır. Fıkıh prensiplerinin birleştiği ana fikrin *maslahat* olduğu ve naslarda açık bir değerlendirmeye tâbi tutulmayan veya kıyas yoluyla nassa bağlanamayan maslahatlar “mesâlih-i mürsele” adını aldığı için *istislâh* terimi daha çok bu tür “mesâlih”e dayandırılan ictihadı ifade etmek için kullanılır. Öte yandan geniş anlamıyla kıyasın (kıyas adı verilerek ifade edilen çözüm), hükmün amacı veya fikhin genel ilkeleri açısından doyurucu bulunmadığı durumlarda kıyasa aykırı görünen bir çözümü kabul etme yöntemine bazı mezheplerde “istihsan” adı verilmiştir. Hatta bazı fakihler mantıkî bütünlüğün gözden kaçırılmadığını göstermek üzere, genel kuraldan nas veya icmâ yoluyla yapılan istisnaları da bir “istihsan” çeşidi saymıştır. İslâm teşriinin temel yaklaşımlarını dikkate alan fakihler, ictihadlarında sosyal olgunun açık bir göstergesi olan örf ve âdete özel bir önem atfetmekle birlikte örf, fıkıh usulündeki deliller sıralaması içinde özel bir yer tutamamış, daha çok istislâh ve istihsan metotları aracılığıyla hüküm istinbatında etkin bir rol üstlenmiştir.

Gerek nasların delâletiyle gerekse diğer ictihad yöntemleriyle, hakkında olumlu veya olumsuz bir yükümlülük hükmü elde edilemeyen fiiller bakımından ana ilke *yükümsüzlük* yani o fiilin yapıp yapılmaması hususunda mükellefin serbest bırakıldığı kabul edilmesidir. Bu kabul “istishab” adı verilen bir delil ile belirtilir. Şu var ki *istishab*, “Eşyada aslolan mubahlıktır” ilkesine göre hüküm verme yanında yine “Yakîn, şek ile zâil olmaz” küllî kaidesinin açıklımı niteliğindeki başka fıkıh prensiplerine göre de fikhî sonuçlar çıkarma yönteminin adıdır. *Şer’u men kablênâ* (Hz. Muhammed’den önceki ilâhî dinlerin hükümleri), Kitap ve Sünnet’te zikredilmesi ve

müslümanlar bakımından geçerliliği veya geçersizliği yönünde bir açıklama içermemesi şartına bağlı olarak -bunu kaynak kabul eden fakihler tarafından- Kitap ve Sünnet kapsamında bir delil olarak değerlendirilir.

“Sahâbî kavli”nin, sahâbînin Hz. Peygamber’den işittiği veya gördüğünü içermesi varsayımına dayandırılması halinde bu da sünnet kapsamında değerlendirilmiş olur; sahâbînin kendi ictihadı anlamında alınması halinde birçok usulcüye göre bu teorik olarak diğer ictihadlara üstün tutulması gereken bir delil değildir. Uygulamada sahâbî kavlinin geniş bir yer tutmasının ise başka sebepleri vardır. Mâlikî fıkında önemli bir yer tutan “amel-i ehl-i Medîne”nin mahiyeti incelendiğinde bunun değişik unsurlar içerdiği ve delil değeri açısından genel kabul gören kısmının fiilî sünnet olma özelliği taşıyan malzemelerden oluştuğu görülür.

2. Hüküm Teorisi

Fıkıh usulünün yukarıda belirtilen dört bölümünden ikincisi olan hüküm teorisi dört ana başlık içerir:

a) Hüküm ve Kısımları

Hükümler “teklif” ve “vaz’î” kısımlarına ayrılır. Mükelleflere ait fiillerin şer’î açıdan değerlendirilmesini ifade eden teklif hükümler tasnifi *vâcib*, *mendub*, *haram*, *mekruh*, *mubah* şeklinde beş temel terim üzerine kurulmuştur. Hanefiler, yapılması ve yapılmaması kesin ve bağlayıcı olarak istenenleri, bir de dayandığı delilin kesinliği açısından ayırma tâbi tuttıkları için bunlara farz ve *tahrîmen mekruh* terimlerini ilâve etmişlerdir. Vaz’î hükümler ise teklif hükümler bakımından şartlı önermeler konumunda olan *sebeb*, *şart*, *mâni’* ve bunların uzantısı sayılabilecek terimleri ifade eder. Bir de teklif mi yoksa vaz’î mi sayılacağı tartışılan hükümler vardır ki, bunlardan birinci grup meşrû amellerin şer’an aranan temel nitelikleri taşıyıp taşıyamaması açısından yapılan ayırım sonucunda ortaya çıkan *sahih*, *bâtıl*, *fâsîd* terimlerinden, ikincisi ise teklif hükümlerin mükellefi çevreleyen şartlar bakımından yapılan değerlendirilmesini ifade eden *azîmet*, *ruhsat* terimlerinden oluşur.

b) Hükme Konu Olan Fiil (el-Mahkûm fih)

Bir fiilin, yükümlülüğe konu olmasıyla ilgili şartlar ve hükmün koruduğu hakkın aidiyeti incelenir. Bir başka anlatımla bu başlık altında sorumluluk ve hak teorilerine esas teşkil edecek ilke, tahlil ve açıklamalara yer verilmiştir.

c) Hükme Muhatap Olan Kişi/Mükellef (el-Mahkûm aleyh)

Hak sahipliğinin ve yükümlülüğün temelini oluşturan insan olma ve akli melekelerle sahip bulunma özelliklerinin analiz edildiği bu kısımda, günümüz hukuk incelemelerinde medenî hukukun şahsın hukuku bölümünde ağırlıklı bir yere sahip olan *hak ve fiil ehliyeti* kavramları, ehliyeti daraltan veya ortadan kaldıran sebepler, kısaca “ehliyet teorisi” etraflı biçimde ele alınır.

d) Hükümün Menşe Anlamında Kaynağı/Hüküm Koyma Yetkisi (el-Hâkim)

Mu‘tezile bilginleri de dahil olmak üzere dinî bildirim bulunması halinde hükümün menşe anlamında kaynağının ilâhî irade olduğunu kabul hususunda fikir birliği bulunmakla birlikte, mutlak anlamda iyi ve kötünün varlığından söz edilip edilemeyeceği, dolayısıyla dinî bildirim olmaksızın insanın kendi donanımlarıyla fiillerin iyiliğini veya kötülüğünü idrak edip edemeyeceği ve edebilirse bu idrake hüküm bağlanıp bağlanamayacağı konuları tartışmalı olduğundan bu başlık altında konuya ilişkin belli başlı eğilimler tanıtılır, ileri sürülen görüşler ve gerekçeleri tartışılır. Esasen kelâm ilminde yer alan hüsün-kubuh tartışmasının uzantısı niteliğindeki bu konunun fıkıh ve fıkıh usulü açısından önem taşıyan yönü, kendisine dinî bildirim ulaşmamış kişilerin dinen yükümlü sayılıp sayılmayacağı ve gerek dinî bildirim bulunmayan durumlarda gerekse dinî bildirimlerin gerekçe ve amaçlarını kavramada aklın rolünün belirlenmesine ışık tutmasıdır.

3. Hüküm Çıkarma Metotları

Fıkıh usulünün üçüncü bölümünü oluşturan hüküm çıkarma metotlarının mantıken üç ana konudan oluşması gerekir: **a)** Yorum metotları, yani nasların yorumuyla ilgili kurallar, **b)** Yorum sınırını

aşan hüküm çıkarma metotları (özellikle kıyas ve istislâh), c) Deliller arasındaki zıt ilişkiler ve bu tür teâruzları giderme yolları. Gazzâlî, kıyası bu bölüme almak suretiyle bu kurguyu desteklese de -yukarıda belirtildiği üzere- genellikle yorum sınırını aşan hüküm çıkarma metotları ve bunların dayandığı prensipler “edilletü’l-ahkâm” kapsamında ele alınmıştır. Geriye kalan iki ana başlıktan ilki zımnen “makâsîdü’ş-şerîa”yı içerse de bu konu özel başlık altında değil, fıkıh usulünün değişik bahisleri arasına serpiştirilerek işlenmiştir.

Dolayısıyla bu bölümün iki temel konusu kalmaktadır: Lafza dayalı yorum kuralları ve deliller arası teâruz. Ana kaynakların metin temelli olması sebebiyle bunlardan ilki fıkıh usulü eserlerinde çok geniş yer tutmuş, Kitap ve Sünnet’in Arapça olmasından ötürü bu dile ait dil bilgisi kuralları yanında zaman zaman anlam incelikleri ve edebî sanatlar üzerinde de durulmuştur. Öte yandan ilk bakışta lafzî yorumla sınırlı görünen bu incelemelerin aynı zamanda gâî (amaçsal) yorumla ilgili önemli açıklamalar da içerdiği yani makâsîdü’ş-şerîanın kısmen bu bölümde ele alındığı gözden kaçırılmamalıdır. “Deliller arasındaki zıt ilişkiler” (*teâruzu’l-edille*) başlığı altında ise sahih (sağlam/geçerli) sayılan ve bilgi değeri bakımından aynı düzeyde bulunan deliller arasında çelişki görünümü varsa bu durumun olduğu gibi kabullenilmesinin metodik düşünceyle bağdaşmayacağı ilkesinden hareketle bu zıtlık görünümünün nasıl giderilebileceği üzerinde durulur. Bu husustaki belli başlı ihtimaller şunlardır: **a)** Kronolojik delilden yararlanma: Tarih itibarıyla öncelik, sonralık belirlenebiliyorsa sonrakinin öncekini yürürlükten kaldırdığını (*nesh*) var sayma, **b)** Benimsenen kriterlere göre daha güçlü olanı esas alma (*tercih*). **c)** Aralarını bulma, yani her iki delili çelişmeyecek bir yoruma kavuşturma (*cem’ ve tevfiik*).

4. İctihad ve Taklid

Fıkıh usulünün dördüncü bölümü olan icthad ve taklid bahsinde *ictihad* ve *taqlid* kavramları, bunlarla bağlantılı (ictihadda hata ve isabet meselesi gibi) konular ve (*telfik* gibi) tâlî kavramlar üzerinde yoğunlaşılır. Fıkıh usulü perspektifinden bu bölümün en önemli kısmı, müctehidde aranacak özellikler ve bununla yakın ilişkisi bulunan icthadın bölünüp bölünemeyeceği, yani fikhın tamamı değil de sadece belirli alan veya konularında uzmanlaşmış kişilerin bunlarla sınırlı icthad yapıp yapamayacağı konusudur.

Belli Başlı Fıkıh Usulü Eserleri

Günümüze ulaşan en eski fıkıh usulü eseri, Şâfiî'nin (ö. 204/819) *er-Risâle*'sidir. Şâfiî'nin, bu kitapçığın ilk şeklini Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) yazılı olarak sorduğu hüküm, kaynak ve metotlarına ilişkin bazı sorulara cevaben kaleme aldığı rivayet edilir.⁸

Mütekellimîn metoduna göre kaleme alınan fıkıh usulü kitaplarının en ünlüleri şunlardır: Kâdı Abdülcebbar'ın (ö. 415/1024) *el-Umedî*, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-Mu'temedî*, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Burhân*'ı ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ*'sı. "Dört temel eser" anlamında olmak üzere "el-erkânü'l-erbaa" diye anılan bu kitapları esas alarak Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) *el-Mahsûl* ve Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) *el-İhkâm* isimli eserleri telif etmiştir. Daha sonra bu metoda göre yazılan eserlerin büyük çoğunluğu anılan iki kitap ihtisar edilerek (kısaltılarak) ve ihtisarlar da şerh ve *hâşiye* edilerek (açıklanarak) kaleme alınmıştır. Bunlar arasında en fazla tutulana Kâdı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhâcû'l-vüsûl* adlı kitabı ve buna yazılan şerhler olmuştur. Beyzâvî bu eseri telif ederken *el-Mahsûl*'ün muhtasarı olan ve Tâceddin el-Urmevî (ö. 656/1258) tarafından yazılan *el-Hâsil*'i esas almış, fakat yer yer doğrudan *el-Mahsûl*'den ve bunun Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283) tarafından yazılan diğer muhtasarı *et-Tahsîl*'den yararlanmış, ayrıca kendi görüşlerini de eklemiştir.

Cessâs'ın (ö. 370/980) *et-Temhîd fi'l-usûl*'ü, Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmü'l-edille*'si, Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *el-Fusûl*'ü ile Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Usûl*'ü fukaha metoduna göre yazılan usul kitaplarının önde gelen örnekleridir. Alâeddin es-Semerkan-dî'nin (ö. 539/1144) *Mîzânü'l-usûl*'ü, Hâfızüddin en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-envâr*'ı ve şerhleri ile Abdülâzîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1329) Pezdevî'nin eserine yazdığı *Keşfü'l-esrâr* isimli şerh bu çevrede en çok tutulan eserler arasında yer alır.

Her iki metodun özelliklerinden yararlanılarak karma metotla kaleme alınan fıkıh usulü eserleri de vardır. Meselâ Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1294) *Bedîu'n-nizâm* adlı eseri, Pezdevî'nin fukaha metoduna göre yazılmış olan *el-Fusûl*'ü ile Âmidî'nin

•••••

8 Bk. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 10-12 (neşredenin "önsöz"ü).

-mütekellimîn metoduna göre yazılmış olan- *el-İhkâm*'i esas alınarak telif edilmiştir. Öte yandan fıkıh usulü eseri olarak kaleme alınmakla birlikte bu ilmin hemen bütün konularına değinen Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât* adlı kitabı fıkıhta gaye unsurunun önemine dikkat çekme açısından özel bir yere sahiptir.

Osmanlı döneminde yazılan fıkıh usulü eserleri arasında Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) kaleme aldığı *Fusûlü'l-bedâyi'* seçkin bir yer tutar. İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1456) iki metodu mezceden veciz eseri *et-Tahrîr* de özellikle öğrencisi İbn Emîri Hâcc'ın (ö. 879/1474) *et-Tahrîr ve't-tahbîr* isimli şerhiyle zenginleştirilmiştir. Bu dönemde en çok şöhret yapmış eser ise Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl*'ü olmuştur.

Bibliyografya

- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1988.
- Aybakan, Bilal, “İslâm’da Dinî Bilginin Doğası ve Usûl-i Fıkhın Geliştirdiği Yorum Tarzına Genel Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 18, İstanbul 2000, s. 57-77.
- DİA, “Âdet”, “Amel-i Ehl-i Medîne”, “Beyân”, “Delil”, “Ef’âl-i Mükellefin”, “Fıkıh”, “Hikmet”, “Hüküm”, “İcmâ”, “İctihad”, “İllet”, “İstihsan”, “İstishâb”, “İstislâh”, “Kıyas”, “Kitap”, “Makâsîdü’ş-şerîa”, “Maslahat”, “Mezhep [Fıkıh]” maddeleri.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Usûlde İctihad Mümkün mü?”, *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı*, İstanbul 1997, s. 243-250.
- Ebû Zehre, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener, Ankara 1973.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl*, Bulak 1324.
- Hallâf, Abdülvehhâb, *İslâm Hukuk Felsefesi*, trc. Hüseyin Atay, Ankara 1985.
- İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, “Delil”, “Hâkim”, “Mahkûm Fih”, “Mükellef”, “Örf ve Âdet”, “Sedd-i Zerâyi”, “Sünnet”, “Şer’u Men Kablenâ” maddeleri.
- İslâmî İlimlerde Metodoloji / Usûl Meselesi* [Fıkıhta Usûl Meselesi], yayına hazırlayan: İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz, İSAV Yay., İstanbul 2005.
- Karâfî, Şehâbeddin, *el-Furûk*, Kahire 1347.
- Şa’bân, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-fıkh)*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 2004.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1399/1979.
- Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlü*, trc. Ruhi Özcan, İstanbul 1993.